

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΟΝΙΜΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΣΕ ΜΙΑ ΠΕΔΙΝΗ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ευγενία Πετροπούλου

Εισαγωγή

Τα χαρακτηριστικά της καλλιεργητικής πρακτικής κηπευτικών σε θερμοκήπια που εφαρμόζουν οι σημερινοί κάτοικοι του Τυμπακίου (σύντομη έως καθόλου αγρανάπαυση, ελάχιστη συντήρηση, μειωμένες αποδόσεις, αυξημένη χρήση χημικών εισροών, αυξημένο κόστος παραγωγής κ.λπ.) εκλαμβάνονται συχνά από κυβερνητικούς και μη οργανισμούς ως στοιχεία κληρονομημένα από το γεωργικό σύστημα των προγόνων τους. Αυτές οι αντιλήψεις βασίζονται σε κακή πληροφόρηση και υπεραπλουστεύσεις που έχουν βαθιές ιστορικές ρίζες (βλ. Pretty, 2002). Πράγματι, είναι δύσκολο να κατηγοριοποιήσει κανείς τις πρακτικές των Τυμπακιανών ως «συνηθισμένες» και ευδιάκριτα «αυτόχθονες», αφού αυτές έχουν προσαρμοστεί κατά τη διάρκεια των χρόνων σε διαδοχικές κοινωνικο-πολιτικές και περιβαλλοντικές αλλαγές. Τέτοιου είδους προσαρμογές και μετασχηματισμοί επιταχύνθηκαν μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, το 1981, και αυτή τη στιγμή συμβαίνουν στο πολύπλοκο πολιτικό και οικονομικό σκηνικό που αναδύθηκε έκτοτε. Ως αποτέλεσμα αυτού, αντί για ένα καλά προσδιορισμένο γεωργικό σύστημα των Τυμπακιανών που να αντικατοπτρίζει τη συνέχεια μιας μοναδικής πολιτιστικής κληρονομιάς, υπάρχει

μια πολλαπλότητα αποκρίσεων, ανοιχτών διαδικασιών και στρατηγικών αντιμετώπισης με στόχο την εξασφάλιση της καθημερινής επιβίωσης. Σε αυτή την εργασία υποστηρίζω ότι ορισμένα χαρακτηριστικά των κηπευτικών καλλιεργειών των σύγχρονων Τυμπακιανών έχουν αναπτυχθεί ως μικρο-αντιδράσεις σε κυβερνητικά προγράμματα, πληθυσμιακές αλλαγές (π.χ. εισροές «ξένων» μεταναστών και μετανάστευση των νέων λόγω κρίσης), περιβαλλοντικούς μετασηματισμούς και ευρωπαϊκές-κρατικές πολιτικές. Οι τελευταίες, ειδικά όσες σχετίζονται με την ανταγωνιστικότητα, την αειφορικότητα των γεωργικών πρακτικών και την ασφάλεια των τροφίμων, υπήρξαν επιζήμιες για την κοινότητα του Τυμπακίου.

Ο τρόπος με τον οποίο οι σύγχρονοι Τυμπακιανοί προσαρμόζονται και αντεπεξέρχονται σε τέτοιες κρατικές, ευρωπαϊκές και διεθνείς απαιτήσεις έρχεται να αμφισβητήσει τη δημοφιλή ερμηνεία που δίνει έμφαση στον συσχετισμό της καταπίεσης από την εθνική κυβέρνηση με την αντίσταση των κατοίκων του Τυμπακίου. Φυσικά, δεν μπορούμε να δεχτούμε πλέον την ιδέα ότι οι τοπικές διαδικασίες αλλαγής συνιστούν απλώς εκδήλωση στο μικρο-επίπεδο των εθνικών και διεθνών διαδικασιών ή είναι αποτέλεσμα αναπτυξιακών προγραμμάτων από «τα πάνω προς τα κάτω» (top down) (Κουτσούρης, 2004). Αντίθετα, θα πρέπει μάλλον να λάβουμε υπόψη την «πολλαπλότητα των φωνών στο πλαίσιο της ανάπτυξης, έστω και αν κάποιες είναι πιο ισχυρές από άλλες» (Cornwall & Brock 2005, σ. 1045). Με λίγα λόγια, δεν μπορούμε να μιλάμε για μια «μεγάλη πολιτική» ή για έναν «ηγεμονικό αναπτυξιακό λόγο» που διαμορφώνει τα τοπικά δρώμενα, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη το γεγονός ότι οι μικρο-αντιδράσεις των ανθρώπων είναι κομβικές για τη διαμόρφωση κρατικών προγραμμάτων και «συμπεριφορών», καθώς και για τη μετατροπή των αναπτυξιακών πολιτικών και νόμων σε πραγματικές πρακτικές (Escobar, 2008).

Το κεφάλαιο αυτό έχει διάφορους στόχους που σχετίζονται με τα παραπάνω. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζω κάποια στοιχεία για την καλλιέργεια κηπευτικών σε θερμοκήπια και τις επιβιωτικές στρατηγικές των Τυμπακιανών. Τα δεδομένα αυτά προέρχονται από προ-

φορικές μαρτυρίες τις οποίες συνέλεξα από ηλικιωμένους Τυμπακιανούς. Οι δεκαετίες του 1960-1980 υπήρξαν προάγγελοι μιας νέας εποχής οικονομικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών, που συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και οδήγησαν στις πρώτες σοβαρές γεωργικές κρίσεις, όπως αυτές εκφράζονται, κατά τη δεκαετία του 2000, σε απώλεια εισοδήματος και υπερχρέωση. Ξεκινώ με τη σύντομη χρονολογική ανάλυση μιας σειράς γεγονότων που έλαβαν χώρα μεταξύ του 2000 και του 2012, εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στην περίοδο 2009-2012. Τα γεγονότα εκείνης της χρονικής περιόδου οδήγησαν στην κατάρρευση μιας σχετικά σταθερής κοινωνίας αγροτών, η επιβίωση των οποίων μέχρι σήμερα είναι άμεσα συνδεδεμένη με την παραγωγή και εμπορία κηπευτικών σε θερμοκήπια. Οι μεταβαλλόμενες σχέσεις ανάμεσα στη διαθεσιμότητα γης για καλλιέργεια, στο μέγεθος των κηπευτικών καλλιεργειών σε θερμοκήπια και στις περιόδους αγρανάπαυσης, οι ελεγκτικοί μηχανισμοί που αφορούν τους Κώδικες Ολοκληρωμένης Διαχείρισης και πιστοποίησης κηπευτικών (π.χ. κατά GLOBALGAP), καθώς και οι λόγοι για την πτώση τα τελευταία χρόνια των αποδόσεων ανά μονάδα γης αλλά και οι αλλαγές στη φύση της εργασίας δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά εάν δεν δούμε την ευρύτερη εικόνα και δεν αξιολογήσουμε τους διάφορους παράγοντες, εξωτερικούς και εσωτερικούς, που είχαν ως αποτέλεσμα τη μετατροπή του καλλιεργητικού συστήματος στο Τυμπάκι σε μια πολυέξοδη, συχνά αντιπαραγωγική και όλο και περισσότερο «επικίνδυνη και εξαρτώμενη» επιχείρηση. Στο τελευταίο τμήμα εξετάζω πώς οι διεθνείς, εθνικές, ευρωπαϊκές και τοπικές πολιτικές είχαν (και εξακολουθούν να έχουν) αποφασιστική επίδραση σε όσα συμβαίνουν μέσα και γύρω από τις περιοχές καλλιέργειας των Τυμπακιανών, επηρεάζοντας αρνητικά την κοινωνική συνοχή τους. Όπως θα προσπαθήσω να αποδείξω, οι εποχικές αλλαγές που συμβαίνουν στο περιβάλλον του Τυμπακίου προσκρούουν και συχνά είναι αδιαχώριστες από τους επαναλαμβανόμενους τρόπους με τους οποίους το κράτος και η Κοινή Γεωργική Πολιτική (ΚΓΠ) εκδηλώνεται μέσω των νόμων και των προγραμμάτων τους.

Οι Τυμπακιανοί: σύντομη ιστορική αναδρομή

Οι άνθρωποι

Γεωγραφικά το Τυμπάκι βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της νήσου Κρήτης, ενώ διοικητικά υπάγεται στον νομό Ηρακλείου. Είναι μια πεδινή και διαρκώς αναπτυσσόμενη αγροτική κοινότητα μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ). Ο πληθυσμός σημειώνει σαφώς αύξηση κατά τις δεκαετίες 1961-1971 (+15,98%), 1971-1981 (+21,33%) και 1981-1991 (+40,55%). Πολλά από τα νέα μέλη προέρχονται από τα γύρω ορεινά χωριά. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες σημειώθηκε μια νέα εισροή ξένων –μη ντόπιοι και μη Έλληνες μετανάστες (από τα Βαλκάνια, τις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, την Ασία και τη Μέση Ανατολή)– σε αναζήτηση θέσεων εργασίας. Το 2001 ο πληθυσμός του δήμου Τυμπακίου ανέρχονταν σε 9.884 κατοίκους και το Δ.δ. Τυμπακίου στους 5.367 μαζί με τον παραθαλάσσιο οικισμό του Κόκκινου Πύργου.

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στη δημοτική κοινότητα Τυμπακίου, που μετρά 5.312 κατοίκους μαζί με τον παραθαλάσσιο οικισμό Κόκκινος Πύργος (ΕΛΣΤΑΤ, 2011, προσωρινά στοιχεία). Εστιάζοντας στο ηλικιακό προφίλ του πληθυσμού, περίπου το 80% είναι ηλικίας κάτω των 45 ετών, με τις γυναίκες να αποτελούν το 48,8% και τους άνδρες το 52,15% του συνολικού πληθυσμού. Η δημοτική κοινότητα Τυμπακίου απέχει περίπου 5 χιλιόμετρα από την εθνική οδό που συνδέει την περιοχή με τις Μοίρες (τοπική πρωτεύουσα του δήμου Φαιστού, στον οποίο υπάγεται το Τυμπάκι).

Ανατρέχοντας σε ιστορικές και πρώιμες εθνογραφικές μαρτυρίες, πιστεύω ότι οι Τυμπακιανοί διέθεταν μια οικονομία κατά κύριο λόγο γεωργική, αναμειγμένη με άλλες περιφερειακές δραστηριότητες, και ότι θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί η υπόθεση πως τα κηπευτικά αποκτήθηκαν από τους Τυμπακιανούς στα τέλη του 19ου αιώνα. Κατά τη δεκαετία του 1920 οι Τυμπακιανοί άρχισαν να συμμετέχουν ενεργότερα στο εμπόριο με νομισματικές συλλογές.

1960-1970

Η δεκαετία του 1960 χαρακτηρίζεται από μια αύξηση του πληθυσμού των αγροτών του Τυμπακίου που συμπίπτει με την έναρξη πρώιμων κηπευτικών σε θερμοκήπια, καθότι αρχικά σημειώνεται εποχιακή εισροή εργατικού δυναμικού από τις γύρω ορεινές περιοχές, που με το πέρας του χρόνου εγκαθίστανται στην περιοχή για να καλλιεργήσουν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Αυτή την περίοδο καταγράφεται μια αυξανόμενη ζήτηση της αγοράς για κηπευτικά. Με την καθοδήγηση τεχνικών της πράσινης επανάστασης (π.χ. υβρίδια, άρδευση, χημικές εισροές) ο ντόπιος πληθυσμός αλλά και οι εποχικοί μετανάστες μαθαίνουν νέες τεχνικές παραγωγής και συγκομιδής κηπευτικών σε θερμοκήπια.

Οι ηλικιωμένοι Τυμπακιανοί ισχυρίζονται ότι κατά τη δεκαετία του 1960 οι καλλιέργειες κηπευτικών ήταν πολύ παραγωγικές, σε σημείο που εξασφάλιζαν την αυτοσυντήρηση του αγροτικού νοικοκυριού για αρκετούς μήνες – εξ ου και η εισροή εργατικών χεριών από όλη την Ελλάδα (Μ.Π., 70 ετών, Ιανουάριος 2010).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, πολλοί από τους εποχικούς εργάτες σε κηπευτικά θερμοκηπίων εγκαθίστανται πλέον μόνιμα στην περιοχή. Αποτέλεσμα ήταν η αύξηση του μόνιμου πληθυσμού, η γεωργική πρόοδος, η αύξηση της αγοράς και ενοικίασης γεωργικής γης για καλλιέργεια κηπευτικών σε θερμοκήπια, καθώς και η κοινωνική διαφοροποίηση του πληθυσμού σε συνδυασμό με τις πρώτες περιβαλλοντικές αλλαγές (π.χ. αποξήρανση λιμνών και ελών για δημιουργία καλλιεργήσιμης γης) και την απώλεια τοπικών ποικιλιών κ.ά. Οι Τυμπακιανοί εκτέθηκαν για πρώτη φορά σε ένα «σύστημα επιδοτήσεων» και έκτοτε η αξιολόγησή τους για κυβερνητικά και μη προγράμματα διαμορφώνεται από αυτή την πρώτη τους εμπειρία «ανάπτυξης».

1980

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η εσωτερική και εξωτερική ζή-

τηση για πρώιμα κηπευτικά προϊόντα αυξήθηκε κατακόρυφα και εκείνη την περίοδο το βιοτικό τους επίπεδο καθώς και οι διατροφικές τους συνθήκες βελτιώθηκαν ραγδαία (π.χ. αύξηση πρόσληψης πρωτεΐνης) (Kousis & Petropoulou, 2001). Σημειωτέον ότι η περιοχή της πεδινής παράλιας ζώνης είχε σε μεγάλο βαθμό συμβάλει στην υποβάθμιση του αγροτικού τοπίου από τα νάιλον των θερμοκηπίων. Αυτή η μεταμόρφωση του τοπίου όχι μόνο δημιουργήσε έναν «χωρικό αποπροσανατολισμό», αλλά εκτόπισε και τις μνήμες του παρελθόντος (Kirsch, 2001).

Σε εθνικό επίπεδο, η δεκαετία του 1980 σηματοδοτείται από την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε ΕΟΚ) και από μια δημοκρατική ανανέωση που οδήγησε στην άνθηση των οργανώσεων κοινωνικής βάσης (π.χ. αγροτοβιομηχανικοί συνεταιρισμοί, πολιτιστικοί σύλλογοι κ.λπ.). Ακόμη σημαντικότερο, την περίοδο εκείνη έλαβε χώρα μια ριζική αναδόμηση του αναπτυξιακού προτύπου (paradigm) και του λόγου (discourse) που το συνόδευε, απηχώντας μια νέα συμφωνία, η οποία αρχικά επικεντρώθηκε στην κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη και αργότερα, προς το τέλος της δεκαετίας, στην προστασία του περιβάλλοντος και στην εξάλειψη της φτώχειας. Η ενσωμάτωση των Τυμπακιανών στην ΕΟΚ το 1981 και η υπαγωγή τους στους μηχανισμούς της Κοινής Γεωργικής Πολιτικής ολοκλήρωσαν τη μετάβασή τους σε «σύγχρονα» καλλιεργητικά συστήματα, ενώ σταδιακά επιτεύχθηκε η ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο της νέας νεοφιλελεύθερης εποχής του καταναλωτισμού και της ανταγωνιστικότητας.

Παρά τις αυξανόμενες επαφές με τους ξένους (μη Έλληνες μετανάστες-εργάτες), οι Τυμπακιανοί συνέχιζαν να διαθέτουν ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς. Τα δίκτυα αλληλοβοήθειας και αμοιβαιότητας ενεργοποιούνται όχι μόνο κατά την καλλιεργητική περίοδο, αλλά και κατά την εποχή της συγκομιδής, κατά τη διάρκεια της οποίας δίνονται και λαμβάνονται από το νοικοκυριό ποσότητες τροφίμων (βλ. Horden & Purcell, 2004). Ωστόσο η ενσωμάτωση της τοπικής γεωργίας στην παγκόσμια οικονομία με τη συλλογή της παραγωγής για εμπορικούς πλέον σκοπούς και η συχνή χρή-

ση ξένης μισθωτής εργασίας αποδυναμώσαν και σε πολλές περιπτώσεις κατήργησαν τα δίκτυα αλληλοβοήθειας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο υψηλός βαθμός κοινωνικής συνοχής που παρατηρούνταν τις προηγούμενες δεκαετίες αρχίζει να αποδυναμώνεται. Η ζήτηση για έμμισθη εργασία στα θερμοκήπια ήταν ιδιαίτερος υψηλή τον καιρό της συγκομιδής, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για απασχόληση εργατικού δυναμικού που δεν είχε αποκλειστικά γεωργικό προσανατολισμό, δημιουργώντας (μελλοντικά) θύλακες εργασίας για μη Έλληνες (ξένους μετανάστες) εργάτες. Επιπλέον, η χρήση μεθόδων της πράσινης επανάστασης είχε ως αποτέλεσμα να εγκαταλειφθούν παραδοσιακές πρακτικές, καθώς τα πρότυπα καλλιέργειας κηπευτικών σε θερμοκήπια εντατικοποιήθηκαν (π.χ. μείωση αγρανάπαυσης). Τα ευρήματά μου από τις συνεντεύξεις των γηραιότερων δείχνουν ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ένα καλά συντηρημένο χωράφι κηπευτικών θερμοκηπίου μεγέθους ενός στρέμματος είχε δυνατότητα παραγωγής μιας πολύ ικανοποιητικής σοδειάς (περίπου 8-10 τόνους) για μια καλλιεργητική περίοδο, χάρις στις μεθόδους που υιοθετήθηκαν στα πλαίσια της πράσινης επανάστασης με τις υψηλές απαιτήσεις σε τεχνολογική υποδομή, ενώ η άντληση εργασίας από τους συγγενείς άρχισε να μειώνεται σταδιακά. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ.Λ. (74 ετών): «με το παρόν καλλιεργητικό σύστημα υπάρχει φόβος εξάρτησης από καταστήματα γεωπόνων και αποξένωση με συγγενείς».

1990 – η δεκαετία πριν την κρίση: μια γενική επισκόπηση

Η εντατικοποίηση της γεωργίας που ξεκίνησε με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981 και την εφαρμογή της ΚΓΠ, η οποία ακριβώς είχε στόχο την αύξηση της παραγωγής στις πεδινές κυρίως περιοχές, οδήγησε σταδιακά σε υπερπαραγωγή προϊόντων και σε εξάρτηση των αγροτών από τις επιδοτήσεις (Πέζαρος, 2011).

Οι αρνητικές επιπτώσεις από την εφαρμογή των αρχικών μορφών της ΚΓΠ οδήγησαν σε αναθεωρήσεις της αγροτικής πολιτικής

(αναμόρφωση Macsharry, 1992) και σε μια σταδιακή στροφή της ΕΕ, ιδίως τα τελευταία χρόνια, προς ένα πρότυπο «αιφορικής αγροτικής ανάπτυξης». Έγιναν προσπάθειες προώθησης ήπιων γεωργικών πρακτικών, φιλικών προς το περιβάλλον, για τη διαφύλαξη της ποιότητας των αγροτικών προϊόντων και τη διατήρηση των παραδοσιακών αγροτικών τοπίων μεγάλης οικολογικής αξίας, με ταυτόχρονη ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος. Επιπλέον, καθοριστικό ρόλο στην επιτυχία των ευρωπαϊκών πολιτικών διαδραματίζουν οι «οργανώσεις παραγωγών» (producers' organisations), που αναφέρονται πολλές φορές στα ελληνικά κείμενα ως «ομάδες παραγωγών».

Η δεκαετία του 1990 λοιπόν ήταν η περίοδος των κυβερνητικών και ευρωπαϊκών μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος. Περιβαλλοντολόγοι, υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής της ΚΓΠ, ακόμη και αρκετοί επιχειρηματίες, όλοι υποστήριζαν την πλήρη υιοθέτηση του προτύπου (paradigm) της «αιφόρου ανάπτυξης».

Κατά τραγική ειρωνεία, αυτή ακριβώς ήταν η περίοδος κατά την οποία οι Τυμπακιανοί βίωσαν τα πρώτα σημάδια της επερχόμενης οικονομικής κρίσης, με μείωση εισοδήματος, ανεξόφλητα δάνεια και μεγάλη αβεβαιότητα για το μέλλον. Η σταδιακή μεταρρύθμιση της ΚΓΠ προς τις δράσεις ανάπτυξης της υπαίθρου, καθώς και η αποσύνδεση παραγωγής και ενισχύσεων στις οποίες τελικά στόχευαν οι αγρότες, αντί για τις αγορές, σταδιακά αποκαλύπτουν το αδιέξοδο αυτής της γεωργίας των «επιδοτήσεων» (Πέζαρος, 2012). Εξάλλου, αυτό που δεν έγινε ποτέ ξεκάθαρο ήταν πόσο σύntonμα και με ποιο τρόπο θα εναρμονίζονταν οι μέχρι τότε παραγωγιστικές πρακτικές των Τυμπακιανών στη νέα πραγματικότητα, αφού οι νέες πολιτικές για την «αιφόρο» ανάπτυξη της υπαίθρου εφαρμόστηκαν τις περισσότερες φορές χωρίς προγραμματισμό.

Μια χρονολογία των σύγχρονων κρίσεων

Ο νέος αιώνας: μια γενική επισκόπηση

Σε αυτή την ενότητα επιχειρώ μια χρονολογική αποτίμηση της αντιμετώπισης των σύγχρονων κρίσεων από τους Τυμπακιανούς από τη δεκαετία του 2000 έως και σήμερα. Ειδικότερα εξετάζω την περίοδο 2009-2012, αφού αυτά τα χρόνια είχαν τον πιο δραματικό αντίκτυπο στον βιοπορισμό και στην κοινωνικο-πολιτισμική ακεραιότητα των Τυμπακιανών.

Στο Τυμπάκι έφτασα για πρώτη φορά το 1999 και από τότε το επισκέφθηκα 3-4 φορές, περνώντας συνολικά περίπου ένα χρόνο με τους Τυμπακιανούς. Αυτό μου επέτρεψε να γίνω από πρώτο χέρι μάρτυρας ορισμένων από τις μεγαλύτερες κρίσεις που έλαβαν χώρα στο Τυμπάκι, καθώς και των οικονομικο-πολιτικών αλλαγών που συντελέστηκαν εκείνο το διάστημα.

Τα γεγονότα μετά το 2000 δείχνουν ότι η αποκέντρωση και η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη, που προωθήθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η αποκέντρωση των λειτουργιών της κεντρικής διοίκησης δεν εφαρμόστηκε σε μια δεκτική και πραγματικά μεταρρυθμιστική περιφέρεια. Σύμφωνα με την Χρυσανθάκη (2000), η αποκέντρωση απέτυχε επειδή η κεντρική διοίκηση απλώς μεταβίβαζε εντολές και ευθύνες στις τοπικές κρατικές μονάδες, αλλά όχι και τους οικονομικούς και τεχνικούς πόρους για την υλοποίησή τους. Κατά συνέπεια, σημαντικές αποφάσεις αφήθηκαν στα χέρια των τοπικών κυβερνητικών υπηρεσιών, το προσωπικό των οποίων είχε κακή εκπαίδευση. Στο πνεύμα της αποκέντρωσης (π.χ. πρόγραμμα Καλλικράτης), αφαιρέθηκαν υπηρεσίες από τους Τυμπακιανούς (π.χ. υπηρεσίες υγείας, αστυνόμευσης, διεύθυνση γεωργίας κ.λπ.), αντί να οικοδομηθεί μια καλύτερη αλληλεπίδραση με τις τοπικές αρχές. Η νέα αυτή πραγματικότητα, σύμφωνα με μαρτυρίες Τυμπακιανών, επέβαλε πρόσθετη πίεση στις βιοποριστικές πρακτικές τους. Πολύ συχνά, ζητούνταν από τους ανθρώπους να παίρνουν μέρος σε επίσημες συναντήσεις και σεμινάρια στην πρωτεύ-

ουσα του νομού ή στη νέα πρωτεύουσα του δήμου Φαιστού, στις Μοίρες, χωρίς να διαθέτουν τα χρήματα για την κάλυψη των οδοιπορικών και την υποστήριξη των οικογενειών τους κατά την απουσία τους.

Από την άλλη, στα πλαίσια της ανάπτυξης της υπαίθρου, η έννοια της πολυλειτουργικότητας (multifunctionality) –ακόμα ένας νεολογισμός στο ήδη πλούσιο σχετικό λεξιλόγιο της γραφειοκρατικής ελίτ των Βρυξελλών– αναφέρεται σε δραστηριότητες όπως η προστασία του περιβάλλοντος και η παράλληλη προώθηση της (οικονομικής και κοινωνικής) βιωσιμότητας των αγροτικών περιοχών. Η τελευταία μπορεί να επιτευχθεί είτε με την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος μέσω της αύξησης της προστιθέμενης αξίας της πρωτογενούς παραγωγής και των νέων τεχνικών εμπορίας κ.ά., είτε μέσω ενός ολοκληρωμένου και πολυτομεακού (καθώς η γεωργία δεν αποτελεί πλέον αποκλειστική απασχόληση του αγροτικού χώρου) προγράμματος αγροτικής ανάπτυξης, το οποίο θα δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας για τους αγρότες μερικής απασχόλησης (Λουλούδης, 2010).

Επιπλέον, η «ανάπτυξη» και βελτίωση της διάρθρωσης της αγροτικής παραγωγής που επιχειρεί η Ευρωπαϊκή Ένωση γίνεται εμμέσως με την προκήρυξη επιχειρησιακών προγραμμάτων και πρωτοβουλιών, τη διαχείριση των οποίων αναλαμβάνουν οι κυβερνήσεις των κρατών-μελών της (Agenda, 2000· Υπουργείο Γεωργίας, 2000β). Στα πλαίσια των περιφερειακών επιχειρησιακών προγραμμάτων, ανανεώθηκε θεσμικά και οργανωσιακά ο ρόλος τού ήδη υπάρχοντος αγροτο-βιομηχανικού συνεταιρισμού κηπευτικών Τυμπακίου. Πέρα από τη διαπραγματευτική δύναμη και τις ενισχύσεις που κατευθύνονται σε μέτρα τα οποία αφορούν την κάθετη ανάπτυξη του συνεταιρισμού, επιδοτούνται επενδύσεις τόσο στον τομέα της παραγωγής όσο και σε εκείνους της συσκευασίας, της αποθήκευσης και του μάρκετινγκ, χωρίς να εξαιρούνται δράσεις εκπαίδευσης, έρευνας και καινοτομίας. Δυστυχώς η μη εφαρμογή *κοινωνικών κανόνων* τυποποίησης κηπευτικών στο Τυμπάκι –από την οποία όλοι οι Τυμπακιανοί θα μπορούσαν να επωφεληθούν μα-

κροπρόθεσμα- εμποδίστηκε από κατεστημένα συμφέροντα της Χάραξης Γεωργικής Πολιτικής του Υπουργείου Γεωργίας, από υψηλό συγκεντρωτισμό και χαμηλό επίπεδο επαγγελματισμού, και φυσικά από τοπικούς πολιτικούς απρόθυμους να στραφούν σε μια αναπτυξιακή πολιτική η οποία θα κινητοποιούνταν προς το συμφέρον των Τυμπακιανών και ιδιαίτερα των φτωχών (Καχριμάνης, 2010). Έτσι, όχι μόνο οι Τυμπακιανοί αισθάνονταν αδύναμοι λόγω της κακής εφαρμογής του κανονισμού, αλλά και ο ίδιος ο κανονισμός αποδυναμωνόταν από τις υπηρεσίες που ήταν υπεύθυνες για την εφαρμογή του (π.χ. ΠΑΣΕΓΕΣ) (Ι.Χ., δ/της Α.Σ. Τυμπακίου, Παρουσίαση σε ημερίδα στην Παγκρήτεια Συνεταιριστική Τράπεζα στις 4.5.2011).

Κι άλλες συνέπειες για τους Τυμπακιανούς καλλιεργητές κηπευτικών

Καθώς στο στόχαστρο των συνεχνιακών συμφερόντων του αγροτικού δικτύου πολιτικής βρέθηκε η σταδιακή περικοπή των επιδοτήσεων οι οποίες στηρίζονταν σε γεωργικές πρακτικές που ρυπαίνουν τους φυσικούς πόρους και υποβαθμίζουν το αγροτικό τοπίο, η ΚΓΠ αναζήτησε, μέσω της ενδιάμεσης αναμόρφωσης 2003 (αναμόρφωση Fischler), τη νέα της νομιμοποίηση στην πριμοδότηση μέτρων περιβαλλοντικής προστασίας. Η παύση επιχορηγήσεων προκάλεσε ένα δυσβάστακτο βάρος για όλα σχεδόν τα νοικοκυριά του Τυμπακίου που το βασικό τους εισόδημα προέρχονταν από τα θερμοκήπια. Στην πραγματικότητα, προκειμένου να ισοσκελίσουν τις οικονομικές απώλειες, οι Τυμπακιανοί ωθήθηκαν στην υπερεντατικοποίηση των κηπευτικών σε θερμοκήπια, χωρίς, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, να γίνονται συνειδητές προσπάθειες υιοθέτησης ήπιων γεωργικών πρακτικών φιλικών προς το περιβάλλον, σύμφωνα με το νέο πλέον πρότυπο «αειφορικής αγροτικής ανάπτυξης». Παρατηρήθηκε έτσι μια σχετική αύξηση των ασθενειών, κυρίως της ντομάτας, που μειώναν κατά περίπτωση την ποσότητα της σοδειάς και συνεπώς το αγροτικό εισόδημα. Εξαιτίας της υπερεντατικοποίησης οι δραστηριότητες καθαρισμού και απολύμανσης του εδά-

φους των θερμοκηπίων περιορίστηκαν, οπότε και παρατηρήθηκε αύξηση ασθενειών στο ριζικό σύστημα των κηπευτικών, αύξηση στον αριθμό των ζιζανίων με περαιτέρω μείωση της παραγωγής, καθώς και αύξηση της χρήσης ζιζανιοκτόνων. Στα πλαίσια πάντα της βιωσιμότητας, άλλα αγροτικά νοικοκυριά επένδυσαν με τη βοήθεια αγροτικών δανείων στην αγορά γεωργικής γης για την αύξηση της παραγωγής κηπευτικών και συνεπώς του εισοδήματός τους. Η παραγωγή αρχικά αυξήθηκε, αλλά το εισόδημα παρέμεινε το ίδιο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξε και σημαντική μείωση. Η μείωση αυτή αποδίδεται στο υψηλό κόστος παραγωγής λόγω των υψηλών τιμών των εισροών αλλά και της μη ορθολογικής χρήσης τους, των συχνά τεχνητά υψηλών τιμών ενοικίασης και αγοράς αγροτικής γης, καθώς και του υψηλού κόστους εργασίας συγκριτικά με τις τιμές στις διεθνείς αγορές.

Καλλιέργειες κηπευτικών, «πτώση της φύσης και πτώση του θεσμού αλληλοβοήθειας»

Τα τελευταία 3-4 χρόνια, διάφορα μέλη της κοινότητας Τυμπακίου παραπονούνταν ότι τα χωράφια τους ήταν πλέον *αδύναμα* (λεπτά), όχι με την έννοια ότι ήταν άγονα, αλλά με την έννοια ότι παρήγαν μικρότερες σοδειές από ό,τι παλαιότερα, κάποια μάλιστα από αυτά παρήγαν λιγότερα από 10.000 κιλά ανά στρέμμα. Δεν καταμέτρησα την ποσότητα, για παράδειγμα, της ντομάτας που συλλέχθηκε από κάθε χωράφι, και επομένως δεν είμαι σε θέση να κάνω μια ακριβή εκτίμηση της μέσης σοδειάς ντομάτας κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Επαφίεμαι ωστόσο στις εκτιμήσεις των ηλικιωμένων του Τυμπακίου, που υποστηρίζουν ότι οι τυπικές σοδειές πριν τη μαζική άφιξη των αλλοδαπών μεταναστών στις αρχές των δεκαετιών 1980 και 1990, ήταν κατά 10% αυξημένες ίσως και περισσότερο.

Ο Γ.Ρ. (ένας από τους γηραιότερος στο Τυμπάκι) θυμάται ότι τα χωράφια κάποτε έμπαιναν σε περίοδο αγρανάπαυσης για έναν περσίτου χρόνο. «Σήμερα, εξαιτίας της αυξανόμενης ζήτησης για πρώ-

μα κηπευτικά εγχωρίως και διεθνώς, και λόγω της υπερχρέωσης μεγάλου αριθμού αγροτικών νοικοκυριών στο Τυμπάκι, οι άνθρωποι δεν “απολυμαίνουν” τα χωράφια τους. Λίγοι είναι αυτοί που εφαρμόζουν ηλιολίπανση¹ για ένα μήνα το καλοκαίρι. Όταν την περίοδο αυτή ρίχνεις και ελεγμένη κοπριά, το χωράφι κάπως ενισχύεται – όχι όμως αρκετά για να κάνει τη σοδειά σου υγιή».

Από την άλλη, η αυξανόμενη εμπλοκή των Τυμπακιανών στην οικονομία του χρήματος και οι διαρκείς δοσοληψίες με τις κυβερνητικές αρχές και με άλλους εξωτερικούς παράγοντες επηρέασαν με άσχημο τρόπο την εσωτερική τους συνοχή και τα δίκτυα αλληλεγγύης τους. Σε σύγκριση με τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η αμοιβαία ανταλλαγή εργασίας για το σκέπασμα των θερμοκηπίων αφορούσε αποκλειστικά όλο το δίκτυο έμπειρων συγγενών και συγχωριανών πριν ξεκινήσει η νέα καλλιεργητική περίοδος, κάτι το οποίο σπάνια συμβαίνει σήμερα. Η μείωση αυτής της πρακτικής δικαιολογείται πρωτίστως από την αποχώρηση των έμπειρων «σκεπαστών» θερμοκηπίων λόγω ηλικίας και τη μη αντικατάστασή τους από νεότερους Τυμπακιανούς. Η πολύτιμη γνώση αυτής της πρακτικής δεν μεταβιβάζεται πλέον στις νέες γενιές, οι οποίες αντιμετωπίζουν την αγροτική εργασία με επιφύλαξη και αβεβαιότητα. Αντιθέτως παρατηρείται αύξηση της συμμετοχής ξένου και φθηνού εργατικού δυναμικού για το σκέπασμα των θερμοκηπίων. Τα τελευταία 3-4 χρόνια, ο θεσμός της αλληλοβοήθειας τείνει να γίνει *επιλεκτικός*. Από τη μια δείχνει ότι έχει εξασθενήσει με την όλο και μεγαλύτερη χρήση ξένου εργατικού δυναμικού για το σκέπασμα των θερμοκηπίων και τη συνεχή πτώση του την περίοδο σποράς και συγκομιδής. Από την άλλη εμφανίζει μικρά σημάδια αναβίωσης, καθώς ολοένα και περισσότεροι Τυμπακιανοί την περίοδο της σποράς και συγκομιδής περιορίζουν τους «ξένους» εργάτες και χρησιμοποιούν πλέον τα άνεργα παιδιά τους, γεγονός που φανερώνει τη σοβαρή οικονομική πίεση και αβεβαιότητα που βιώνουν.

---

1. Είναι η μέθοδος αντιμετώπισης των ζιζανίων με αύξηση της θερμοκρασίας με διαφανή πλαστικά σε περίοδο έντονης και διαρκούς ηλιακής ακτινοβολίας.

Νέα παρεμβολή στα κηπευτικά θερμοκηπίου των Τυμπακιανών: η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου και οι νέοι ελεγκτικοί μηχανισμοί

Η τελευταία μεταρρύθμιση της ΚΓΠ (2003), σύμφωνα με τους Μπουρδάρα (2004) και Πέζαρο (2008), σχετίστηκε κυρίως με τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα θεσπίσματα της διακήρυξης της Ντόχα, στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου², και τις απαιτήσεις των Ευρωπαίων φορολογούμενων για διαφάνεια, έλεγχο των δημόσιων δαπανών, επάρκεια σε ασφαλή τρόφιμα και μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Υπό αυτό το πρίσμα, η Ευρωπαϊκή Ένωση διατείνεται ότι έχει εξασφαλισμένη τη χρηματοδότηση της πολιτικής της και των αγροτικών επιδοτήσεων μέχρι το έτος 2013.

Και ενώ τα οπωροκηπευτικά μέχρι σήμερα αποτελούν τον σημαντικότερο κλάδο της ελληνικής γεωργίας, από το 2008 οι επιδοτήσεις στη μεταποίηση αποδεσμεύονται από την παραγωγή και καταργούνται οι εξαγωγικές επιδοτήσεις, καθώς και η εφαρμογή του μέτρου της απόσυρσης³, το οποίο αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της πολιτικής μέχρι το 1996. Συνοπτικά, σύμφωνα με τον Μπουρδάρα (2007), μπορεί να λεχθεί ότι η κοινοτική πολιτική στα οπωροκηπευτικά μέχρι σήμερα βασίζεται κυρίως στην υποχρεωτική τυποποίηση των προϊόντων και στην ενδυνάμωση των οργανώσεων παραγωγών. Ως προς την εφαρμογή της κοινοτικής πολιτικής στη χώρα μας, αξίζει να τονιστεί ότι οι επιδόσεις μας στα δύο κύρια μέτρα της –την υποχρεωτική τυποποίηση και την ενδυνάμωση των ομάδων παραγωγών– είναι ιδιαίτερα πενιχρές λόγω έλλειψης πο-

---

2. Σύμφωνα με την οποία αναμένονται σημαντικές βελτιώσεις στο θέμα της πρόσβασης στις αγορές, μειώσεις με προοπτική σταδιακής εξάλειψης κάθε είδους επιδοτήσεων εξαγωγών και σημαντικές μειώσεις κάθε είδους στήριξης που στρεβλώνει το διεθνές εμπόριο.

3. Η τιμή απόσυρσης κατά προϊόν ήταν μια ελάχιστη τιμή που λειτουργούσε ως ένα δίχτυ ασφαλείας, το οποίο σε περιόδους υπερπροσφοράς εμπόδιζε την τιμή παραγωγού να πέσει σε χαμηλότερα επίπεδα.

λιτικής στην ελληνική γεωργία, μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων και μη ουσιαστικής συμμετοχής των ενδιαφερόμενων φορέων στις αποφάσεις και στην υλοποίησή τους (Καχριμάνης, 2010).

Εν όψει των παραπάνω παραγόντων, μέχρι τα μέσα του 2010, η υπερβολική δανειοδότηση και υπερχρέωση των αγροτικών νοικοκυριών στο Τυμπάκι είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε ήταν πρακτικώς αδύνατον να δει κανείς Τυμπακιανό να μην οφείλει (Ντ.Σ., Φεβρουάριος 2011). Η τριετία 2009-2012 χαρακτηρίζεται λοιπόν από κοινωνικό αποπροσανατολισμό και μειωμένη εμπιστοσύνη στην τοπική αρχή. Ο αποπροσανατολισμός του κοινωνικού ιστού των Τυμπακιανών συμβαδίζει με την αυξανόμενη απογοήτευση από τους νόμους, το κράτος και τη δουλειά της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Επίσης, η αυξανόμενη επιβολή χρήσης των Κωδίκων Ορθής Γεωργικής Πρακτικής που σχεδιάστηκαν για τον κανονισμό 1927/1999 συνοδεύεται από μια εντατικοποίηση του κρατικού ελέγχου στα θέματα γεωργικής παραγωγής. Έκφραση αυτού είναι ο έλεγχος από τη στιγμή της φύτευσης έως και τη στιγμή της σοδειάς της γεωργικής παραγωγής. Για παράδειγμα, ο αγροτοβιομηχανικός συνεταιρισμός Τυμπακίου, που συνεργάζεται με το 35% των Τυμπακιανών παραγωγών κηπευτικών, απαιτεί από τους παραγωγούς να τηρούν τις προϋποθέσεις της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης⁴ για την επιτυχή διακίνηση των προϊόντων που παράγουν στις αγορές του εσωτερικού και του εξωτερικού. Τα κηπευτικά που διακινεί ο αγροτοβιομηχανικός συνεταιρισμός Τυμπακίου παράγονται σύμφωνα

---

4. Η Ολοκληρωμένη Διαχείριση Καλλιεργειών είναι μια πολιτική που επιδιώκει να παράσχει τη βάση για μια αποτελεσματική και κερδοφόρα παραγωγή η οποία να είναι οικονομικά βιώσιμη και περιβαλλοντικά υπεύθυνη. Ενσωματώνει ωφέλιμες φυσικές διαδικασίες σε σύγχρονες γεωργικές πρακτικές με τη χρήση προηγμένης τεχνολογίας και σκοπεύει στην ελαχιστοποίηση των περιβαλλοντικών κινδύνων, ταυτόχρονα με τη συντήρηση, την ενθάρρυνση και την αναδημιουργία αυτού που είναι περιβαλλοντικά σημαντικό. Διαφοροποιείται ως προς τα μέσα που χρησιμοποιεί από τη βιολογική γεωργία (IACPA, 1998, αναφ. στο Morris et al., 2001).

με παγκοσμίως αναγνωρισμένα ιδιωτικά πρωτόκολλα παραγωγής, όπως του Διεθνούς Οργανισμού Πιστοποίησης Ορθής Γεωργικής Πρακτικής (κατά GLOBALGAP), τα οποία δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στους κανόνες που υποχρεούται να ακολουθήσει ο παραγωγός προκειμένου να έχει τη δυνατότητα διάθεσης των προϊόντων του⁵.

Και ενώ το βασικό πλεονέκτημα των κηπευτικών Ολοκληρωμένης Διαχείρισης είναι ότι υπάγονται σε υποχρεωτικούς κανόνες παραγωγής σαφώς φιλικότερους προς το περιβάλλον, πιο ελεγχόμενους και πιο σίγουρους, η καταγραφή της όλης παραγωγικής διαδικασίας παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες, όπως αδυναμίες παρουσιάζουν επίσης τα ίδια τα συστήματα ελέγχου. Από την πλευρά των παραγωγών ενισχύεται η διαπραγματευτική τους θέση, ενώ συγχρόνως η πιστοποίηση της παραγωγής αποτελεί διαβατήριο για την εξαγωγή κηπευτικών στις διεθνείς αγορές. Ωστόσο η συμμετοχή των παραγωγών στα γεωργικά εφόδια του συνεταιρισμού, η πολύπλοκη χρήση ορθών φυτοπροστατευτικών μέσων και η αγορά λιπασμάτων ακριβείας αποτελούν πρακτικές υψηλού κόστους σε μια περίοδο που η τιμή πώλησης των κηπευτικών έχει μειωθεί και τα αγροτικά νοικοκυριά βιώνουν την καθημερινή πτώση του εισοδήματός τους (βλ. Tennent & Lockie, 2012). Επιπλέον, δεν ήταν λίγες οι φορές που αποκλείστηκαν παραγωγοί από τη συμμετοχή τους στη δημοπρασία κηπευτικών του συνεταιρισμού επειδή η παραγωγή τους δεν τηρούσε τις περισσότερες προϋποθέσεις πιστοποίησης κατά GLOBALGAP.

---

5. Τα συγκεκριμένα πρωτόκολλα κατά GLOBALGAP δημιουργήθηκαν από τη συνεργασία ευρωπαϊκών αλυσίδων λιανεμπορίου και αγροτικών φορέων. Τα παραγόμενα προϊόντα είναι υψηλότερης ποιότητας και προδιαγραφών, διότι παράγονται σύμφωνα με τις αρχές της ολοκληρωμένης διαχείρισης, που εξασφαλίζουν «ορθή γεωργική πρακτική» φιλική προς το περιβάλλον και πλήρως καταγεγραμμένη διαδικασία παραγωγής. Επιπλέον, διαθέτουν άριστη σήμανση και κωδικοποίηση (στοιχεία ιχνηλασιμότητας), για να αναγνωρίζεται η ακριβής προέλευσή τους.

Αντιδράσεις των Τυμπακιανών σε απρόβλεπτες καιρικές συνθήκες

Το 2009 και το 2011 ήταν δύσκολες χρονιές από την άποψη καιρικών συνθηκών στο Τυμπάκι. Όπως μου περιέγραψαν οι κάτοικοι του Τυμπακίου, η παρατεταμένη παγωνιά το 2009 προκάλεσε σοβαρές ζημιές στα νεαρά φυτά των θερμοκηπίων: (α) τα φυτά της ντομάτας, ενώ μεγάλωσαν σε ύψος, παρήγαγαν καρπούς μικρού μεγέθους ή άγουρους· (β) η παραγωγή αγγουριού και πεπονιού, που βρισκόταν σε αρχικό στάδιο, καταστράφηκε λόγω παγετού· και (γ) σημειώθηκαν δραματικές ζημιές στα νάιλον των θερμοκηπίων, τα οποία από την έντονη χαλαζόπτωση σχίστηκαν ή –στην περίπτωση των γυάλινων θερμοκηπίων– έσπασαν.

Σε μια προσπάθεια διάσωσης της παραγωγής, η ντομάτα μαζεύτηκε πρόωρα και τελικά δεν μπόρεσε να διατεθεί σε καλή τιμή στην αγορά ακριβώς λόγω της έλλειψης χρώματος και ωρίμανσης. Αντίθετα, προτιμήθηκαν τα κηπευτικά άλλων περιοχών της Ελλάδας ή του εξωτερικού ή εκείνα που καλλιεργήθηκαν μετά τα ακραία καιρικά φαινόμενα στο Τυμπάκι, τα οποία δεν επλήγησαν από τις ίδιες καιρικές συνθήκες. Έτσι σημειώθηκε σημαντική μείωση στην παραγωγή κηπευτικών ντομάτας που είχε φυτευτεί πρώιμα τη συγκεκριμένη χρονιά, επηρεάζοντας αρνητικά το αγροτικό εισόδημα των αντίστοιχων νοικοκυριών, σε αντίθεση με τα νοικοκυριά στα οποία η φύτευση και επομένως η συγκομιδή ντομάτας έγιναν όψιμα.

Τη χρονιά του 2011 η παρατεταμένη ζέση και υγρασία αύξησαν τις ασθένειες στα κηπευτικά θερμοκηπίων και κυρίως στις ντομάτες. Αυξήθηκε, για παράδειγμα, ο πληθυσμός του παράσιτου *αλευρώδη* καθώς και του μικρολεπιδόπτερου *Tuta absoluta*, ή «μαύρη τρούλα», όπως την αποκαλούν οι Τυμπακιανοί. Η Μ.Μ χαρακτηριστικά αναφέρει (Δεκέμβριος 2012) ότι «αν δεν ψεκάσεις μόλις εμφανιστεί η *μαύρη τρούλα*, την επόμενη μέρα ξεπατώνεις»! Σε ορισμένες περιπτώσεις η αυξανόμενη χρήση φυτοφαρμάκων κρίθηκε απαραίτητη για να σωθεί η σοδειά. Στην περίπτωση αποτυχίας καλλιέργειας λόγω εμμενουσών ασθενειών οι κρατικές αποζημιώσεις ήταν πενιχρές, ενώ η πλειονότητα των παραγωγών του συ-

νεταιρισμού αποκλείστηκε από τη διαδικασία πιστοποίησης κατά GLOBALGAP (Γ.Χ., Μάιος 2012). Για να αντεπεξέλθουν στη νέα οικονομική κρίση, οι Τυμπακιανοί χρησιμοποίησαν εναλλακτικές στρατηγικές βιοπορισμού, όπως τη συλλογή και πώληση μικρών δέντρων ή την κοπή ξύλου από ελιά για τη δημιουργία ξυλοκάρβουνων (1 κιλό για λιγότερο από 19 λεπτά!).

Φαίνεται ότι η λήψη γεωργικών αποφάσεων (π.χ. για το πότε θα γίνει η φύτευση ή η συγκομιδή κηπευτικών) ποικίλλει από νοικοκυριό σε νοικοκυριό και μπορεί να αποβεί καθοριστικός παράγοντας για την ενίσχυση ή όχι του αγροτικού εισοδήματος, εφόσον οι *καιρικές συνθήκες το επιτρέπουν*. Και ενώ η αβεβαιότητα που προσδίδει η καλλιέργεια κηπευτικών στα αγροτικά νοικοκυριά του Τυμπακίου παρομοιάζεται πολλές φορές με *τζόγο* (ανάλογα με το τι θα φέρει το ζάρι – «πότε έχει καλή τιμή η όψιμη ή η πρώιμη ντομάτα»), ο καιρός, όπως ομολογούν πολλοί Τυμπακιανοί παραγωγοί, «μπορεί να γίνει σύμμαχος αλλά και εχθρός του αγρότη!»

Τάσεις εγκατάλειψης της καλλιέργειας κηπευτικών υπό κάλυψη και μείωση ξένου εργατικού δυναμικού

Η δέσμευση για την απελευθέρωση του εμπορίου υπό την αιγίδα του ΠΟΕ της ΕΕ και του μηχανισμού Περιφερειακής Νοτιοανατολικής Συνεργασίας (SEECP) (Υπουργείο Εξωτερικών, 2011) είχε καταστροφικές συνέπειες στη διακίνηση κηπευτικών τόσο στην εγχώρια όσο και στις διεθνείς αγορές. Η εισαγωγή φθηνών κηπευτικών από τρίτες χώρες το 2011, σε συνδυασμό με τις τοπικές αντίξοες καιρικές συνθήκες και τη σημερινή οικονομική κρίση, αποτελούν άλλο ένα παράδειγμα του πώς εξωγενή οικονομικά και πολιτικά γεγονότα είχαν αντίκτυπο στις επιβιωτικές στρατηγικές των Τυμπακιανών. Από το 2009 έως σήμερα, σύμφωνα με εκτιμήσεις των γηραιότερων Τυμπακιανών παραγωγών, με τους οποίους μίλησα, και των εκπροσώπων του τοπικού αγροτοβιομηχανικού συνεταιρισμού, περίπου 30% των θερμοκηπίων έχουν εγκαταλειφθεί ως μη οικονομικά βιώσιμα λόγω υπερβολικού χρέους. Η έλλειψη οικονο-

μικών πόρων για τους Τυμπακιανούς επιδεινώθηκε από πρόσθετους περιορισμούς που επέβαλε η ΚΓΠ στα πλαίσια της «αιφόρου ανάπτυξης της υπαίθρου» και της ολοκληρωμένης πλέον αναθεώρησης του 2008 με τις αποφάσεις του λεγόμενου *Ελέγχου Υγείας* (Health Check) (Πέζαρος, 2012). Από την άλλη, σύμφωνα με το καταστατικό του αγροτο-βιομηχανικού συνεταιρισμού, τα ήδη χρεωμένα νοικοκυριά δεν έχουν δικαίωμα συμμετοχής στην επόμενη καλλιεργητική περίοδο που προβλέπει ο συνεταιρισμός, άρα αποκλείονται και περιθωριοποιούνται από ίσως μια πιο ασφαλή πηγή εισοδήματος. Επιπρόσθετα, η μείωση των τιμών στα κηπευτικά λόγω φθηνών εισαγωγών ωθεί τα ήδη χρεωμένα νοικοκυριά σε περαιτέρω δανειοδότηση και τελικά σε υπερχρέωση στην περίπτωση που η καλλιέργεια δεν αποδειχθεί αποτελεσματική. Περίπου 50% του αγροτικού πληθυσμού έχει ληξιπρόθεσμες οφειλές προς τράπεζες (Χ.Ι., Ιανουάριος, 2012). Δημιουργείται έτσι ένας φαύλος κύκλος, ο οποίος επηρεάζει και μεταβάλλει τις καλλιεργητικές πρακτικές των κηπευτικών υπό κάλυψη. Τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά (π.χ. συνήθως μικρού αλλά προσφάτως και μεσαίου μεγέθους) είτε καταργούν την πρακτική της αγρανάπαυσης και κατ' επέκταση της ηλιολίπανσης των θερμοκηπίων (που θεωρείται πρακτική απαραίτητη για την αποφυγή ασθενειών στο ριζικό και το υπέργειο τμήμα των κηπευτικών), με απώτερο στόχο την άμεση έναρξη νέας καλλιέργειας για την αποπληρωμή καλλιεργητικών δανείων, είτε εγκαταλείπουν ολοκληρωτικά την καλλιέργεια κηπευτικών.

Εκτός των παραπάνω, η ολοένα αυξανόμενη προσβολή των κηπευτικών από ασθένειες, η σχετική μείωση της παραγωγής λόγω εγκατάλειψης των αιφόρων πρακτικών διαχείρισης, η κατάρρευση των τιμών των κηπευτικών στην εθνική και διεθνή αγορά, και ο ανταγωνισμός ώθησαν την πλειονότητα των αγροτικών νοικοκυριών του Τυμπακίου να επιστρατεύσει τη βοήθεια των μελών της οικογένειας (π.χ. κυρίως άνεργα παιδιά) στις εκμεταλλεύσεις. Σήμερα παρατηρείται ένας αναπροσδιορισμός των ρόλων της οικογενειακής εργασίας. Συγκεκριμένα, η χρήση ξένου ή/και μόνιμου εργατικού δυναμικού μειώνεται σταθερά, ενώ δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις

όπου οι αλλοδαπούς εργάτες κατηγορούνται για καταστροφικές και μη αειφόρες πρακτικές όσον αφορά την παραγωγή και τη διάθεση κηπευτικών προϊόντων (βλ. Κασίμης κ.ά., 2003). Η μείωση ή ακόμα και η καταστροφή της παραγωγής από εξωγενείς παράγοντες αποδίδονται πολλές φορές στον μη επαγγελματισμό και στην έλλειψη γνώσης των αλλοδαπών εργατών. Όλα αυτά συμβαίνουν σε μια περίοδο που η γεωργική παραγωγή σημειώνει απώλειες ύστερα από χρόνια κυβερνητικών και ευρωπαϊκών ενισχύσεων.

Συζήτηση και συμπεράσματα

Στο προηγούμενο τμήμα [του κεφαλαίου], μέσα από τη χρονολογική αποτίμηση των αλλαγών και των κρίσεων κυρίως τη δεκαετία του 2000 έως σήμερα, υποστήριξα ότι η σταδιακή κατάργηση των αγραναπαύσεων, η αύξηση των ασθενειών και η σχετικά μικρή τάση για μειωμένες σοδειές κηπευτικών ανά μονάδα γης και εργασίας συνιστούν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων πρακτικών καλλιέργειας των Τυμπακιανών. Επιπλέον, προσπάθησα να δείξω ότι μια πολύπλοκη σειρά γεγονότων και συνθηκών, και όχι η «άγνοια» των Τυμπακιανών, οδήγησαν στην παρούσα κρίση της γεωργίας κηπευτικών. Σε αυτά συγκαταλέγονται το χρέος, οι διεθνείς, ευρωπαϊκοί και κρατικοί περιορισμοί, καθώς και η έλλειψη πολιτικής βούλησης για την προάσπιση των συμφερόντων των Τυμπακιανών. Παράλληλα η συμμετοχή των Τυμπακιανών στην οικονομία του χρήματος οδήγησε στην αποσταθεροποίηση των πολιτισμικών ορίων που επιβάλλονται στον υλικό πλούτο, επηρεάζοντας έτσι την εσωτερική συνοχή της κοινότητας. Η περιγραφή μου για τους αγροτικούς μετασχηματισμούς των Τυμπακιανών δεν δίνει πολλές ελπίδες για μια θετική έκβαση της κατάστασης. Πράγματι, η γενική εικόνα είναι ζοφερή. Αυτό που φαίνεται αναπόφευκτο είναι ότι οι μετασχηματισμοί στη γεωργία των Τυμπακιανών θα συνεχιστούν, φτάνοντας σε ριζικές αλλαγές, των οποίων τα αποτελέσματα δεν είναι εύκολο να προβλεφθούν. Σήμερα, τους ανθρώπους

απασχολεί όλο και περισσότερο το πώς θα αυξήσουν την παραγωγή και πώς θα βελτιστοποιήσουν το εργατικό δυναμικό του νοικοκυριού τους. Για τον σκοπό αυτό υιοθετούν βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες εναλλακτικές λύσεις βιοπορισμού προκειμένου να αντισταθμίσουν τη μείωση τιμών στα κηπευτικά, καθώς και μια σειρά τεχνικών και στρατηγικών που δίνουν την καλύτερη απόδοση ανά μονάδα και εισροή εργασίας. Έχει ενδιαφέρον ότι η τάση δείχνει κάποια στοιχεία για μετάβαση από την εντατική παραγωγιστική γεωργία στη γεωργία της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης. Στοιχεία του αγροτο-βιομηχανικού συνεταιρισμού δείχνουν ότι αυτή η μετάβαση πραγματοποιήθηκε με κάποια επιτυχία, αλλά όχι χωρίς κοινωνικό και οικονομικό κόστος.

Οι Τυμπακιανοί προσπαθούν να αναπαράγουν το είδος της τεχνολογικής καινοτομίας (π.χ. Ολοκληρωμένη Διαχείριση) που έχει συνοδεύσει τις αλλαγές στην ευρωπαϊκή και ελληνική γεωργία. Κάτι τέτοιο φαίνεται δύσκολο, κυρίως επειδή η εντατικοποίηση της καλλιέργειας κηπευτικών Ολοκληρωμένης Διαχείρισης απαιτεί, για παράδειγμα, περισσότερη εργασία και αυξημένη χρήση διαφόρων ενισχυτικών κατά τη διαδικασία παραγωγής (π.χ. πιστοποιημένα λιπάσματα, φυτοφάρμακα κ.λπ.), καθώς και δεξιότητες μάρκετινγκ και την ικανότητα του καλλιεργητή να αντέχει στον ανταγωνισμό των παραγωγών άλλων κοινοτήτων ή ακόμα και χωρών. Η κοινωνικο-οικονομική στέρση που αντιμετωπίζουν αυτή τη στιγμή οι Τυμπακιανοί έρχεται να προστεθεί στον πολιτισμικό τους αποπροσανατολισμό, καθιστώντας αδύνατον για τους ανθρώπους να διαχειριστούν με επιτυχία τέτοιες αλλαγές. Από την άλλη πλευρά, παρόλο που η καλλιέργεια κηπευτικών είναι η βασική πηγή εισοδήματός τους, ο κυμαινόμενος χαρακτήρας των αποδόσεων της λόγω μεταβολής καιρικών συνθηκών και ο ανταγωνισμός από τρίτες χώρες δεν την καθιστά πλέον μια βιώσιμη και ελκυστική επιλογή για τους περισσότερους ανθρώπους. Επιπλέον, τα νοικοκυριά των Τυμπακιανών δεν διαθέτουν πλέον το απαραίτητο κεφάλαιο για την αγορά παραγωγικών εισροών και για τη δική τους συντήρηση μέχρι την έναρξη της νέας καλλιεργητικής περιόδου, γι' αυτό και στην

πλειονότητά τους είναι υπερχρεωμένα. Κυρίως όμως δεν έχουν γνώση των μεταβαλλόμενων συνθηκών της αγοράς και της τεχνολογίας της εμπορικής καλλιέργειας.

Το κεφάλαιο αυτό έδειξε ότι κατά τα πρόσφατα χρόνια οι αλλαγές ήταν τόσο πολύπλοκες και ποικίλες, που περιόρισαν τη δυνατότητα των Τυμπακιανών να τις αντιμετωπίσουν επιτυχώς. Ειδικά το «δημοκρατικό κλίμα», που εδραιώθηκε το 1980 με την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, σηματοδότησε μια εντατικοποίηση της κρίσης που μόνο χειρότερες έκανε τις συνθήκες διαβίωσης των Τυμπακιανών κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1990.

Γιατί το διάστημα 2009-2012 είναι εξαιρετικά δύσκολο για τους Τυμπακιανούς; Η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί σε μια αλυσίδα γεγονότων, στα οποία περιλαμβάνονται κοινωνικο-πολιτικές, οικονομικές αλλά και πιο προφανείς περιβαλλοντικές αιτίες (π.χ. καιρικές μεταβολές). Μια σύνοψη του τελευταίου πραγματοποιήσα ήδη στο σχετικό τμήμα αυτού του κεφαλαίου. Εδώ σκοπεύω να εξετάσω πιο διεξοδικά συγκεκριμένες πολιτικές δυναμικές και τρόπους λειτουργίας.

Η έννοια της «αιφόρου ανάπτυξης» έγινε μέρος ενός κοινού λεξιλογίου που χρησιμοποιήθηκε με καταχρηστικό τρόπο τόσο από τις Βρυξέλλες όσο από το κράτος και την κοινωνία. Το κράτος χρειάζεται τους αγροτικούς συνεταιρισμούς για να υποστηρίξουν τις «αιφόρες πολιτικές διαχείρισης» της γεωργίας και οι αγροτικοί συνεταιρισμοί χρειάζονται την κυβερνητική νομιμοποίηση και έγκριση προκειμένου να μπορούν να υλοποιούν τα προγράμματά τους.

Η νέα συζήτηση προτείνει ότι η «αιφορική ανάπτυξη της υπαίθρου» στα πλαίσια της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης της Γεωργίας μπορεί να επιτευχθεί εάν οι παραγωγοί του Τυμπακίου δουλέψουν από κοινού με τους τοπικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς, για να επιβεβαιώσουν την αξία της διατήρησης του περιβάλλοντος.

Η αποκέντρωση, που θεσπίστηκε μέσω του Κώδικα Τοπικής Κυβέρνησης το 1989 (νόμος 1850/1989 - ΦΕΚ144 Α΄), και προσφάτως με τη μεταρρύθμιση του προγράμματος «Καλλικράτης» (3852/2010), θεωρούνταν ότι θα παρείχε το ιδανικό πλαίσιο μέσα στο

οποίο θα μπορούσαν να επιτευχθούν οι εν λόγω στόχοι. Στην πραγματικότητα, η αποκέντρωση εξέθεσε τους Τυμπακιανούς σε ένα είδος «συμμετοχής» υψηλού-προφίλ, χωρίς ωστόσο να διαθέτουν τις ικανότητες για να αντεπεξέλθουν σε αυτήν. Βρέθηκαν να εμπλέκονται σε μια συζήτηση για «συμμετοχή των παραγωγών» σε αειφόρες πρακτικές γεωργικής διαχείρισης η οποία έφερε μόνο περισσότερες διαβουλεύσεις, περισσότερες αλληλεπιδράσεις με εξωτερικές υπηρεσίες, περισσότερα καθήκοντα παρά δικαιώματα και, τελικά, αυξανόμενο έλεγχο της καλλιεργητικής πρακτικής κηπευτικών.

Ήταν μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν οι Τυμπακιανοί αναδύθηκαν πλήρως από την «οικονομική τους απομόνωση», και ειδικά στη δεκαετία του 1990, όταν άρχισαν να αλληλεπιδρούν «ελεύθερα» με κυβερνητικές και μη κυβερνητικές υπηρεσίες και οργανισμούς. Όπως το θέτει ο Foucault, όχι μόνο η ελευθερία είναι η προϋπόθεση για την εξουσία, αλλά η εξουσία ασκείται μόνο πάνω σε ελεύθερα υποκείμενα και μόνο στον βαθμό που αυτά είναι ελεύθερα. Ήδη από τη δεκαετία του 2000 ή ίσως και νωρίτερα, οι Τυμπακιανοί έγιναν αποδέκτες ευρωπαϊκών προγραμμάτων μέσω οικονομικών ενισχύσεων και προσκλήθηκαν να «συμμετάσχουν» σε συναντήσεις, σεμινάρια κ.λπ. Έτσι έγιναν «εντοπίσιμοι», και «με το να είναι εντοπίσιμοι οι τοπικοί πληθυσμοί υπόκεινται σε παρατήρηση, προσεγγίζονται και χειραγωγούνται όπως και όποτε απαιτείται».

Όσοι δεν αντιλαμβάνονται τη σύνδεση μεταξύ των κύκλων άσκησης αγροτικής πολιτικής και εκείνων της φύσης θα συνεχίσουν να κατηγορούν τις τοπικές κοινότητες για τις δραματικές αλλαγές που συμβαίνουν στο τοπίο: από τη μια, ένα «πλαστικοποιημένο» τοπίο λόγω θερμοκηπίων και, από την άλλη, την προοδευτική εγκατάλειψή τους. Ωστόσο, ο σύνδεσμος ανάμεσα στις αγροτικές πολιτικές και σε όσα συμβαίνουν στο περιβάλλον είναι για τους Τυμπακιανούς μια αρκετά προφανής και επαναλαμβανόμενη εμπειρία. Προκειμένου να συμμορφωθούν στις ευρωπαϊκές απαιτήσεις για πιο ελεγχόμενη καλλιέργεια κηπευτικών λόγω Κωδίκων Ορθής Γεωργικής Διαχείρισης, κάποιοι παραγωγοί συμμετέχουν στη διαδικασία αυτή. Παρ' όλα αυτά, τα θερμοκήπια τα οποία καλλιεργούνται αδιά-

κοπα, εξαιτίας της κακής φροντίδας και της έλλειψης αγρανάπαυσης, είναι απίθανο να αποδώσουν ένα σημαντικό επιπλέον εισόδημα. Στο μεταξύ, θα συνεχίσουν να αυξάνονται οι υπερχρεωμένοι παραγωγοί, που θα εξακολουθήσουν να καλλιεργούν σε θαλάμους θερμοκηπίων χωρίς αγρανάπαυση, γιατί ο κύκλος της αγροτικής πολιτικής τους απομακρύνει από πολιτικές ορθής γεωργικής πρακτικής. Ένα πιθανό σενάριο το οποίο φαίνεται αμυδρά να διαμορφώνεται είναι το εξής: καθώς η παραγωγή δεν αυξάνεται, μπορεί σταδιακά να μειωθεί και ο αριθμός των θερμοκηπίων που μπαίνουν σε αγρανάπαυση, και αυτό ενδέχεται να οδηγήσει σε επιπλέον μείωση των περιόδων αγρανάπαυσης, η οποία με τη σειρά της μπορεί να οδηγήσει σε περαιτέρω μείωση της σοδειάς, και ούτω καθεξής σε έναν φαύλο κύκλο κλιμακούμενης υποβάθμισης των πόρων. Όσο υποβαθμίζεται το έδαφος, θα γίνεται πιο επιτακτική και η ανάγκη επιβολής μέτρων ορθής γεωργικής πρακτικής που αποσκοπούν στην προστασία των φυσικών πόρων. Όσο επιβάλλονται τέτοια μέτρα, τόσο οι φτωχοί σε φυσικό, ανθρώπινο και οικονομικό κεφάλαιο Τυμπακιανοί θα καλλιεργούν εδάφη τα οποία δεν θα έχουν ανακτήσει τα θρεπτικά συστατικά τους, με αποτέλεσμα να πρέπει να αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στην καταπολέμηση ζιζανίων και ασθενειών. Οι συνέπειες, για άλλη μια φορά, είναι πολύ προβλέψιμες και τραγικές: περισσότερα νοικοκυριά θα χάσουν την ικανότητα να υποστηρίξουν επαρκώς την καλλιέργεια κηπευτικών, ενώ οι φυσικοί πόροι (π.χ. το έδαφος) θα συνεχίσουν να φθίνουν και η βιωσιμότητα των νοικοκυριών θα χειροτερέψει.

Υπάρχει έξοδος από την κρίση;

Είναι απαραίτητο να διεξαχθεί λεπτομερής επιστημονική έρευνα προκειμένου να προσδιοριστεί κατά πόσο υπάρχουν ακόμη, οπουδήποτε στον δήμο Τυμπακίου, οι συνθήκες για τη βέλτιστη μακροχρόνια καλλιέργεια κηπευτικών χωρίς να υποβαθμίζονται οι φυσικοί πόροι και η πρακτική της αγρανάπαυσης. Τέτοιες έρευνες ωστόσο είναι δύσκολο να διενεργηθούν και απαιτούν μακροχρόνια δέ-

σμευση. Μέρος του προβλήματος σχετίζεται με τις δημογραφικές (π.χ. μετανάστευση νέων) και τις οικονομικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στις κοινωνίες των αγροτών στα πεδινά.

Πράγματι, οι νέες γενιές Τυμπακιανών δεν θεωρούν την καλλιέργεια κηπευτικών σε θερμοκήπια ελκυστική προοπτική. Αυτά που δυστυχώς διαφαίνονται είναι η αρνητική δυνατότητα για κοινωνική ανέλιξη στις νεότερες ηλικίες των Τυμπακιανών, καθώς και μια αναπόφευκτη περιθωριοποίηση του γεωργικού επαγγέλματος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο τριαντάχρονος Ζ.Λ., άνεργος: «η ζωή μας κοινωνικά και οικονομικά είναι σε χειρότερη θέση από αυτή των γονιών μας. Γι' αυτό και αναγκαζόμαστε να βρούμε δουλειές εκτός γεωργίας και εκτός Τυμπακίου, αν βέβαια υπάρχουν και αυτές» (Ιούλιος 2012). Το χρονικό διάστημα 2010-2012, περίπου 100 νέοι Τυμπακιανοί μετανάστευσαν στην πρωτεύουσα του Ηρακλείου αναζητώντας εργασία εκτός γεωργίας, σύμφωνα με μαρτυρίες της τοπικής κοινωνίας.

Η οικονομική ανέχεια των τελευταίων ετών, οι δυσβάσταχτες οικονομικές οφειλές και τα εργασιακά προβλήματα έχουν επίσης εντείνει τα ψυχολογικά προβλήματα των νέων στο Τυμπάκι. Σύμφωνα με τον διευθυντή του Κέντρου Υγείας στις Μοίρες (Ιούλιος 2012), 8 στους 10 νέους κάτω των 40 ετών νιώθουν έντονο άγχος, στρες και ανασφάλεια σε καθημερινή βάση. Τα συγκεκριμένα συναισθήματα συνοδεύονται από αίσθημα χαμηλής αυτοεκτίμησης και έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κράτος και τους θεσμούς του.

Ίσως αυτό που χρειάζεται περισσότερο είναι η αναγνώριση από το κράτος των προβλημάτων κοινωνικής συνοχής που αντιμετωπίζουν οι τοπικές κοινωνίες σε περιόδους κρίσης, όπως είναι, για παράδειγμα, η αβεβαιότητα και η έλλειψη προοπτικής των νέων. Μέχρι τώρα, οι υπεύθυνοι για τη λήψη αποφάσεων έχουν αγνοήσει τέτοιου είδους ζητήματα. Με τη χρήση κατάλληλων νομικών μέσων η κυβέρνηση ή οι υπεύθυνοι χάραξης αγροτικής πολιτικής, για παράδειγμα, στην ΕΕ θα έπρεπε να δίνουν στις τοπικές κοινότητες μεγαλύτερο περιθώριο για να χρησιμοποιούν με ορθολογικό τρόπο τις καλλιέργειες κηπευτικών, αντί να τους επιβάλλουν τεχνικές λύ-

σεις από τα πάνω προς τα κάτω (π.χ. οργανισμοί πιστοποίησης οι οποίοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στους κανόνες που ο παραγωγός υποχρεούται να ακολουθήσει, προκειμένου να αποκτήσει τη δυνατότητα διάθεσης των προϊόντων του). Αποτελεί πεποίθησή μου ότι οι νόμοι θα πρέπει να απομακρυνθούν από τη λογική του εξαναγκασμού και να στραφούν προς μια νομοθεσία η οποία θα δίνει στους νέους των αγροτικών περιοχών αλλά και στους ήδη υπάρχοντες παραγωγούς τα κίνητρα να κάνουν τις καλλιεργητικές πρακτικές κηπευτικών πιο παραγωγικές και αειφόρες. Ένας τέτοιος νόμος πρέπει να συνοδεύεται από σοβαρές προσπάθειες παροχής τεχνικών, πιστωτικών, θεσμικών και λοιπών υποστηρικτικών υπηρεσιών, με σκοπό την αύξηση και σταθεροποίηση των γεωργικών εκροών των παραγωγών. Σε μέρη όπου η καλλιεργητική πρακτική κηπευτικών έχει καταστεί αμετάκλητα μη βιώσιμη, χρειάζεται να αναπτυχθούν συγκεκριμένες στρατηγικές σε στενή συνεργασία με τις κοινότητες στις οποίες απευθύνονται, και όχι να τις πιέζουν να καλλιεργούν αδιάκοπα, όπως συχνά συνιστούν οι αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες. Μια ακόμη μεγάλη πρόκληση είναι η τεκμηρίωση και αξιολόγηση των καλλιεργητικών στρατηγικών των πεδινών περιοχών μέσω μιας ολοκληρωμένης και διαδραστικής διαδικασίας έρευνας και ανάπτυξης μακράς διάρκειας. Η διαδικασία αυτή πρέπει να εντοπίσει τις βέλτιστες καλλιεργητικές πρακτικές του ντόπιου πληθυσμού, κατανοώντας τις ίδιες αλλά και τα πλαίσια μέσα στα οποία αυτές χρησιμοποιούνται. Δυστυχώς, ο τύπος ανάπτυξης που αποτελεί την τάση στο Τυμπάκι δεν κινείται προς αυτούς τους στόχους, ούτε και φαίνεται ότι θα κινηθεί.

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, υπάρχει κάποια διέξοδος από την τωρινή κρίση στο Τυμπάκι; Ίσως φαίνεται παράξενο να εγείρει κανείς αυτό το ερώτημα τη στιγμή που το έθνος ως ολότητα αντιμετωπίζει παρατεταμένη κοινωνικο-πολιτική στασιμότητα, η οποία έχει τα αίτιά της στις αυξανόμενες ανισότητες μεταξύ της κοινωνικής επιρροής και της κρατικής εξουσίας, και συνεπώς στην αποτυχία του κράτους να ελέγξει τις φατρίες της ελίτ και να αξιοποιήσει τόσο αυτές όσο και τους πόρους που διαθέτουν για την ανάπτυξη.

Αρκεί να πούμε ότι οι στόχοι για μια ισότιμη και αειφόρο ανάπτυξη, η ενδυνάμωση των τοπικών αγροτικών πληθυσμών και η συμμετοχή της βάσης δεν είναι συμβατά με τα στενά οικονομικά συμφέροντα της πολιτικής ελίτ ή με το δόγμα των τεχνοκρατών. Αυτό ίσως ακούγεται εντελώς προφανές, αλλά καμιά φορά τα προφανή μπορούν να μας διδάξουν.

Βιβλιογραφία

- Cornwall, A. & Brock, K. (2005). What do buzzwords do for development policy? A critical look at “participation”, “empowerment” and “poverty reduction”. *Third World Quarterly*, 26(7), 1043-1060.
- ΕΛΣΤΑΤ (2011). *Απογραφή Πληθυσμού 2011*. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΕΛΣΤΑΤ (προσωρινά στοιχεία).
- Escobar, A. (2008). *Territories of difference: Place, movements, life*. Durham, NC: Duke University Press.
- Foucault, M. (1982). The Subject and Power. In H. L. Dreyfus & P. Rabinow (Eds), *Michael Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (pp. 208-226). Chicago: University of Chicago Press.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., & Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2003). Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111, 9-38.
- Καχριμάνης, Σ. (2010). Η αποδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας μετά την ένταξη στην ΕΕ. Στο Η. Ευθυμίου & Μ. Μοδινός (Επιμ.), *Πού βαδίζει η γεωργία: η ιστορία, η κρίση και το (οικολογικό) μέλλον του αγροτικού χώρου*. ΔΙΠΕ, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.
- Kirsch, S. (2001). Lost Worlds. Environmental disaster, “cultural loss” and the Law. *Current Anthropology*, 42(2), 167-198.
- Kousis, M. & Petropoulou, E. (2001). Local Identity and survival in Greece. In T. O’Oriordan (Ed.), *Globalism, localism and identity: Fresh perspectives on the transition to sustainability* (pp. 185-209). London: Earthscan.
- Κουτσούρης, Α. (2004). Ο αδύναμος κρίκος της αγροτικής ανάπτυξης: συμμετοχικές διαδικασίες στο αγροτικό σύστημα πληροφόρησης και γνώ-

- σης. Στο Α. Γ. Παπαδόπουλος (Επιμ.), *Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο* (σσ. 187-219). Αθήνα: Gutenberg.
- Λουλούδης, Λ. (2010). Γεωργία, τρόφιμα και περιβάλλον. Ο διάλογος του πολιτισμού. Στο Η. Ευθυμίου & Μ. Μοδινός (Επιμ.), *Πού βαδίζει η γεωργία: η ιστορία, η κρίση και το (οικολογικό) μέλλον του αγροτικού χώρου* (σσ. 217-230). ΔΙΠΕ, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη
- Morris, C., Hopkins, A., & Winter, M. (2001). *Comparison of the social, economic and environmental effects of organic farming, ICM and conventional farming*. Final report to the Countryside Agency, Countryside and Community Research Unit and Institute of Grassland and Environmental Research, Cheltenham and Gloucester College of HE, Cheltenham.
- Μπουρδάρης, Δ. (2004). *Η μεταρρύθμιση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής*. Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας.
- Μπουρδάρης, Δ. (2007). *Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα των οπωροκηπευτικών και η εφαρμογή της στην Ελλάδα*. Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας.
- Πέζαρος, Π. (2008). Η τελευταία μεταρρύθμιση της ΚΑΠ και η εφαρμογή της στην Ελλάδα: Θεσμικές και πολιτικές διαστάσεις. Στο Κ. Κριμπάς & Λ. Λουλούδης (Επιμ.), *Ελληνική Γεωργία και Αγροτική Πολιτική* (σσ. 27-50). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Πέζαρος, Π. Δ. (2012). Η Κοινή Αγροτική Πολιτική: εξέλιξη και προοπτικές. Στο Σ. Νταλής (Επιμ.), *Από την ένταξη στην κρίση, Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση: 1981-2011* (σσ. 192-213). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Pretty, J. (2002). *Agri-culture: reconnecting people, land and nature*. London: Zed Books, Earthscan.
- Horden, P. & Purcell, N. (2004). *Μεσόγειος Θάλασσα Πονηροδιδάσκαλος*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Tennent, R. & Lockie, S. (2012). Production relations under the GLOBALGAP: The relative influence of standards and retail market structure. *Sociologia Ruralis*, 52(1), 31-47.
- Χρυσανθάκη, Χ. (2000). Η ατέρμονη πορεία από το κρατικό στο τοπικό συμφέρον. *ΕΔΔΔ*, 44, 243-254.
- Υπουργείο Εξωτερικών (2011, 14 Φεβρουαρίου). *Διαδικασία συνεργασίας Ν.Α. Ευρώπης (SEECF) και Συμβούλιο Περιφερειακής Συνεργασίας (RCC)*. Αθήνα: Υπεξ.